

УДК 171.9 : 338.1] : 330.83 (477) «18/19»
JEL: A13, B19

М.В. Цаповська

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ВИМІР ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВІДОБРАЖЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ЕКОНОМІСТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкрита роль інститутів духовно-культурної підсистеми суспільства у функціонуванні господарства в авторських концепціях українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Проаналізовано теорії господарства М.І. Туган-Барановського, С.М. Булгакова, С.А. Подолинського, В.І. Вернадського та ін., в яких відображено форми втілення моральних та етичних установок у господарському житті. Шляхом порівняння теорій обґрунтовано правомірність розширення сфери застосування морально-етичних принципів на взаємодію людини з навколишнім природним середовищем. Ці принципи визначено критерієм прийняття господарських рішень.

Ключові слова: гармонійне господарство, економічна думка України, етичний принцип, мораль, об'єктивні закони, свобода, усвідомленість, прийняття господарських рішень.

Постановка проблеми. Перманентна кризовість сучасної економіки і низький рівень добробуту широких верств населення виводять на порядок денний потребу у віднайденні морально-етичного орієнтиру та визначення сутності господарської діяльності. Цим питанням у свій час займалися українські вчені другої половини ХІХ – початку ХХ ст. На сьогоднішній день спадщина українських економістів періоду становлення і розвитку ринкового господарства досліджена недостатньо. Особливо це стосується врахування історико-економічних узагальнень для формулювання пропозицій щодо шляхів гармонізації сучасного національного господарства. Такі обставини підсилюють актуальність висвітлення фундаментальних ідей представників української економічної думки, зокрема щодо морально-етичної і, тіс-

но пов'язаної з нею, природничої визначеності господарських процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом помітно зростає зацікавленість науковою спадщиною українських економістів. Концепція господарства С.М. Булгакова досліджувалась такими вченими, як В.Д. Базилевич, В.І. Назаров, Ю.М. Осипов, К.С. Базилевич, Т.В. Гайдай, А.О. Маслов, що, зокрема, опублікували свої розвідки у книзі «С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття» [17], а також З.М. Остропольською [13], О.Б. Кондратом [9] та ін. У дослідженнях цих вчених акцент зроблено на значенні нового підходу С.М. Булгакова до розуміння господарства, соціуму та науки політичної економії. Проте з позицій морально-етичних аспектів господарської діяльності, певною мірою упущена увага до такого простору моральної і господарської дії людини як природне середовище, що мало місце у теоретичних розробках С.М. Булгакова.

Спадщина М.І. Туган-Барановського є більш вивченою. Над етичними аспектами його теорії народного господарства працювали такі вчені, як С.М. Злупко [7], Н.А. Супрун [18], Б.В. Корнейчук [10], Н.П. Лопата [11]. Проте в загальному обсязі досліджень про господарську концепцію М.І. Туган-Барановського її етичний аспект часто зауважується лише побіжно.

Щодо економічного виміру вчення С.А. Подолинського та В.І. Вернадського, то, на жаль, вітчизняних дослідників у цій царині небагато. До них належать Л.Я. Корнійчук [14], М.Д. Руденко [16], Л.С. Гринів [6], Л.В. Воробйова [5] та ін. Українськими науковцями висвітлено основні ідеї представників фізичної економії, як її назвав М.Д. Руденко. В теорії господарства вони найбільше виражені у розподілі виробленого продукту, в походженні здатності до праці, джерелах додаткового продукту, у взаємовідносинах людини і природи. Також вивченням спадщини С.А. Подолинського та В.І. Вернадського займалися російські вчені Б.Є. Большаков [1], П.Г. Кузнецов, О.Л. Кузнецов, М.М. Мойсєєв. Названими вченими глибоко досліджуються природничі засади теорій С.А. Подолинського та В.І. Вернадського, розвиваються відкриті ними фізичні закони.

Аналіз висвітлення спадщини українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у системі морально-етичної визначеності господарства засвідчує, що ідеї розкриття сутності господарювання як духовно-природничого явища потребують розвитку.

Поєднання надбань С.М. Булгакова, М.І. Туган-Барановського, С.А. Подолинського та В.І. Вернадського дає можливість охопити в межах економічної теорії такі три системи: «Бог – людина», «людина – людина» та «людина – природа». Ця публікація є одним із кроків представлення цих взаємопов'язаних систем у господарюванні.

Метою статті є систематизоване представлення теоретичної спадщини українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. щодо ідей про морально-етичний вимір господарського життя. У процесі досягнення поставленої мети вирішувались завдання встановлення основних критеріїв морально-етичної мотивації прийняття господарських рішень людиною як економічним суб'єктом у концепціях українських економістів, а також визначення умов функціонування етично орієнтованого господарства.

Основна частина. Господарська система у структурі суспільства відіграє роль ланки, яка підтримує матеріальне життя його членів. У зв'язку з тим, що основна «клітинка» суспільства – людина – є духовно-тілесною істотою, то сутнісно суспільне життя, як і життя окремої людини, виражається у духовно-культурній сфері. Розуміючи це, українські економісти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не нехтували взаємозв'язками господарської та духовно-культурної підсистем суспільства у своїх дослідженнях, хоч безпосередньо і не послуговувались такими термінами. Це виражалось насамперед у намаганні поєднати віру зі знанням, що було притаманно і тогочасній українській філософській думці.

Процес прийняття господарських рішень тісно пов'язаний з ціллю та принципами людської діяльності, понад те – як зазначають українські економісти – з розумінням, усвідомленням сенсу життя людини. Саме тому морально-етичні аспекти функціонування господарської системи становлять такий інтерес як для тогочасних вчених-економістів, так і для сучасних.

Щоправда часто вважається, що етика і мораль – це сторони індивідуального і суспільного життя, які безпосередньо не входять до предмету дослідження економічної науки. Але, оскільки кожна суспільна наука впливає на соціальну дійсність і від неї залежить, то морально-етичні аспекти господарської діяльності доцільно враховувати в побудові економічних теорій. Саме з таких позицій були сформульовані такі оригінальні теорії, як християнсько-економічна концепція господарства С.М. Булгакова, соціально-

економічна теорія господарства М.І. Туган-Барановського та фізико-економічна теорія С.А. Подолинського та В.І. Вернадського. Аналізуючи їхні теоретичні системи, можна сказати, що згадані вчені поряд із розробленням об'єктивних законів функціонування господарської системи привнесли ідеї, які випередили час. Вони запропонували ідеал, який є недосяжним, а, проте, вартим того, щоб до нього прагнути. Саме тому такі ідеї завжди випереджають час, адже в певному розумінні вони – позачасові.

У суспільстві постійно відбувається обмін матерією, енергією та інформацією в широкому їх розумінні. Обмін, комунікація завжди відбувається на основі певних законів – формальних та неформальних. Джерелом цих законів у суспільстві виступає насамперед система легітимних цінностей, які формуються на рівні індивідуальної свідомості і належать до морального виміру життя. Цінності стають орієнтирами для суспільних відносин, формують культуру, походзячи з духовності. Так формується ціннісно-орієнтована індивідуальна і суспільна діяльність, їхня взаємоузгодженість, ціннісні принципи суспільної взаємодії.

Якщо звернутися до традиції економічного мислення, до історії, то схожу позицію можна, наприклад, віднайти у працях Ф. Кене. У «Природньому праві» він зазначає, що «люди, об'єднані у суспільство, мають бути підпорядковані природнім та позитивним законам. Природні закони бувають або фізичні, або моральні. При цьому, під фізичним законом розуміється правильне протікання всякого фізичного явища зі сфери природного порядку, очевидно, найбільш вигідного для людей. Під моральним законом розуміють тут правильне протікання кожної людської дії зі сфери морального порядку, що узгоджена з фізичним порядком, очевидно, найбільш вигідним для людського роду. Сукупність цих законів і складає те, що називається природним законом». У той же час, «позитивні закони», у розумінні Ф. Кене, є правилами, що встановлені верховною владою, щоб установити порядок в адміністрації та управлінні, забезпечити захист суспільства і дотримання природних законів, щоб змінити чи підтримати існуючі в народі звичаї та побутові звички і т.п. [8, с. 337–338]. Саме в такому розумінні розглядаються позитивні закони і в поданій статті.

Отже, першими до уваги бралися саме природні, а не позитивні закони. І хоч пізнання природних фізичних та моральних законів не належить безпосередньо до сфери економічної науки,

а проте вони були і залишаються визначальними як для суспільного устрою, так і, відповідно, для його підсистем, у т.ч. для господарської.

Протягом історії змінюються форми вираження господарського життя суспільства, але його зміст залишається незмінним. Саме тому С.М. Булгаков в «Основних проблемах теорії прогресу» зазначає, що «точне знання, метафізика та релігія повинні знаходитись в деякому гармонійному співвідношенні між собою» [3, с. 607]. Концентруючись на позитивному знанні, історичних даних, тощо, надзвичайно важко здійснювати яке-небудь довгострокове передбачення у розвитку господарства та його тенденціях, тому що як індивідуальне, так і суспільне життя вимагає відповіді на питання сенсу цього життя, що є поза межами позитивної науки. Отже, вчений порушує питання найбільшої глибини для людини – сенсу життя, який підпорядковує собі цілі будь-якої діяльності.

У пошуку відповіді на це питання С.М. Булгаков, критикуючи позитивну теорію прогресу, суб'єктом якої, за його словами, є людство, ставить інше запитання: чому обожнюється саме людство? Адже насправді людство є повторенням на невизначеному просторі і часі і невизначену кількість разів нас самих з усією нашою слабкістю та обмеженістю. Тому, якщо наше життя має абсолютний сенс, ціну та завдання, то має її і людство; але якщо – ні, то так само беззмістовними є і доля людства [3, с. 614]. Таким чином, позитивна наука пропагує релігійну віру в людство, що, по суті, є нерозумною і сліпою вірою; забобою. Людське життя, як і людства загалом, не є беззмістовним, а, проте, і не є досконалим. Отже, побудова гармонійного суспільства потребує не лише суб'єктивної волі, але і знань об'єктивних, природних законів.

У контексті природного морального закону С.М. Булгаков відкидає його розуміння як прагнення людини до постійного задоволення. Він наголошує, що «моральним є лише те щастя, яке є супутнім і ненавмисним результатом моральної дії, служіння добру» [3, с. 616]. А для забезпечення можливості служити добру на загальнонародному рівні, «ми повинні прагнути до полегшення народних лих, до боротьби з бідністю, хворобами, рабством, усім, що стоїть на шляху духовного розвитку народу» [3, с. 616–617]. Саме духовний розвиток людини та суспільства є істинною ціллю господарського розвитку, і, навіть, логічним «наслідком» еволюції. Достаток, підвищуючи матеріальний рівень

життя людини, дозволяє розвиватися їй духовно, культурно, морально. Хоча, з іншого боку, може виступати спокусою лише збільшувати своє споживання.

Однією із загальноновизнаних цілей прогресу є удосконалення людини. Та для того, щоб удосконалитись, потрібен певний ідеал, який не можна отримати через досвід, тобто позитивним шляхом, – його отримують з-понад досвіду. Найбільшою шкодою для розвитку людини, суспільства, цивілізації, за С.М. Булгаковим, є втрата віри, моральна смерть [3, с. 630]. У той же час, умовою розвитку, який сприяє суспільному прогресу, є свобода та самосвідомість. Ці дві цінності, що забезпечують усвідомлене життя, червоною ниткою пронизують концепції українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ідея розвитку людини в умовах зростання простору свободи та усвідомленості є однією із тих, які можна назвати невідкладними часу. Саме в таких умовах можливе дотримання природного морального закону, за Ф. Кене. Про це він писав у вже згадуваній своїй праці «Природне право» [8].

У своїй праці «Про економічний ідеал», С.М. Булгаков зазначає, що політична економія існує задля вирішення практичних завдань. Для нього ця наука є «етикою економічного життя». Продовжуючи тему про цінності, цілі та ідеали, на основі яких і до яких рухається в тому числі і господарське життя, С.М. Булгаков зазначає, що ці ідеали потрібно випробовувати, приводячи їх у зв'язок із тим, що для нас є абсолютним і непохитним [2, с. 633]. С.М. Булгаков називає зростання багатства і пов'язаний з ним розвиток потреб двома «заповідями» політичної економії. Тоді, наприклад, розкіш буде «злом» для економіста, адже вона зменшує багатство, хоч і задовольняє другу «заповідь». На думку вченого, при відповіді на питання моральності багатства важливо не впасти у спокусу звести все до естетичного матеріалізму, вважати матеріальні потреби та матеріальне життя чи взагалі життя самостійною ціллю і цінністю [2, с. 645]. Саме в духовній роботі полягає для С.М. Булгакова сенс людського життя, а все решта розглядається як засіб. Істинною умовою духовного життя, а тому і духовного виміру господарської діяльності, є свобода. Повна духовна свобода є для людини недосяжним ідеалом, але ж таки ідеалом.

Питання свободи приводить нас також до питання суспільних залежностей. Людина у зовнішньому світі є залежна від іншої

людини, спільноти людей, а також від природи. Першу залежність, «людина – людина», С.М. Булгаков пов'язує з, висловлюючись сучасною науковою мовою, політичною та соціальною підсистемами суспільства, а залежність «людина – природа» – з господарською [2, с. 648]. Мислитель протиставляє людину природі, підкреслюючи ворожість природної стихії, з якою доводиться боротись. Із цим твердженням важко погодитись, оскільки з тим самим успіхом можна було б протиставляти у ворожій формі людині іншу людину, навіть найближчу. Проте важливим є те, що вчений не уникав аналізу взаємозв'язку людини з природою.

Розвиток господарства призводить до зростання багатства, успіхів техніки та промисловості, що поступово покликане одухотворити матерію. На противагу цьому, бідність як відносно об'єктивна, недобровільна дійсність породжує такі страждання, які принижують людську особистість. Вона виключає можливість власне духовного життя, якщо не є добровільною. Тому боротьба з бідністю визначається С.М. Булгаковим як боротьба за права людського духу. В той же час, економічний прогрес, послаблюючи залежність людини від природи як зовнішнього обмежувального чинника, не звільняє її від внутрішньої залежності від свого тіла. Багатство стає духовною силою, зсередини діючої на дух людини, із обмеження перетворюється у спокусу. Тобто людина виступає як поєднання ідеального і плотського. Останнє має бути завжди під контролем духа [2, с. 650–655]. Отже, економічне завдання, за С.М. Булгаковим, приблизно має вкладатись у таку тезу: помножувати свої потреби, поки цього потребує життя духа і людська гідність, але опісля й уміти обмежувати їх, бо це тренує людський дух очищуватись від зайвого і зосереджуватись на найбільш важливому.

Як зазначав ще один український економіст Р.М. Орженцький, економічні явища – психологічні за своєю суттю, а свідомі дії впливають з нашого усвідомлення і визначаються волею [12, с. 275]. У такій логіці певне почуття формує мотив (бажання), що виявляється в конкретній цілі і призводить до вольового акту (дії). Цінність учений визначає через почуттєве забарвлення інтелектуальних процесів, коли об'єкти набувають для нас значення. І саме цінність приносить суттєве доповнення і зміну в світі явищ, якими він відкривається чистому пізнанню. Р.М. Орженцький зазначає, що для чистого пізнання світ існує сам по собі, а цінність представляє цьому байдужому світові інтерес. Чисте пізнання

бачить у світі явищ сили і причини; почуття приносить в нього цінність і мету [12, с. 277]. При цьому деяка цінність може бути найвищим благом. Проте, знову ж таки, вивести цю цінність теоретично неможливо. Проблемою сучасного Р.М. Орженцькому, а також і нашого, культурного стану людства є те, що немає загальноновизнаної, практично існуючої кінцевої цінності. Жодна з визнаних цінностей не закріпилась настільки в нашій психіці, щоб підкорити собі всі інші і стати справжнім мотивом всіх дій людства [12, с. 283].

Більшість людей не сприймає ідею кінцевої мети. Найчастіше кінцевою метою стають блага, які підпорядковуються закону спадної цінності, такі, як багатство, почесність, влада і т. п. Будучи досягненими чи набутими у великій кількості, вони втрачають цінність. Для Р.М. Орженцького, кінцевою метою є загальне благо. Найчастіше воно виражається у вигляді якої-небудь конкретної частини цієї цінності – звільнення вітчизни, усунення якогонебудь суспільного зла тощо; в інших випадках найвищим благом є знання і їм приносяться в жертву всі інші особисті блага [12, с. 284]. Допоки в суспільному чи індивідуальному житті панують базові потреби нижчого порядку, доти у психіці переважають відповідні цінності; а ці цінності, згідно зі своєю природою, не можуть стати найвищим благом.

Питання місця людини в господарській системі вивчав М.І. Туган-Барановський, ставлячи в основу своїх досліджень, по-перше, етичний принцип функціонування суспільства, по-друге – етичний принцип господарської діяльності. Вчений виводить його із логіки суспільних інтересів. Він зазначає, що інтереси в існуючому суспільному ладі є протилежними для різних груп населення. І саме тому для уможливлення існування єдиної економічної науки потрібно піднятися над цією відмінністю інтересів. Це дозволяє етика. Те, що ми визнаємо в моральному відношенні добрим або поганим, визнається нами таким незалежно від якого-небудь особистого інтересу. Стаючи на позицію етики, знаходимо практичний інтерес, загальнообов'язковий для всіх людей з нормальною моральною свідомістю. Центральною ідеєю етичної свідомості є сформульована Кантом ідея верховної цінності, і, як висновок звідси, рівноцінності людської особистості [20, с. 71].

Ідеї морально-етичного визначення господарської діяльності знайшли відображення в теорії кооперації М.І. Туган-

Барановського. Вчений зазначав, що кооперація як явище заснована на зростаючій ролі свідомості. Вона виникає як наслідок певного суспільного наміру, свідомого прагнення деяких груп суспільства перетворити в певному напрямку громадське господарство і утворити нову систему господарства за відомим планом [19, с. 259]. Український економіст був переконаний, що примус, насильство суспільства над волею окремої особи є безсумнівним соціальним злом. Ідеальним же суспільство може бути лише за умови, якщо складатиметься із цілком вільних людей. Воля, тобто свобода, людської особистості є вищим соціальним благом. І якщо довелося б обирати між економічним добробутом і волею, то довелося б, зазначає вчений, обрати волю. М.І. Туган-Барановський був свідомим того, що неможливо досягнути соціальний ідеал вповні, але у наближенні до цього ідеалу і полягає суспільний прогрес. Чим вищий рівень розвитку суспільства, чим більш високого морального та інтелектуального розвитку досягають особи, які складають це суспільство, тим вищого ступеня свободи воно може досягти [19, с. 262–266].

М.І. Туган-Барановський наголошував, що тільки моральна свідомість може протистояти егоїстичним прагненням людини, захищаючи особистий інтерес іншої людини [20, с. 72]. В цьому сенсі варто також звернути увагу на те, що навколишнє природне середовище, хоч і не є повноцінним суб'єктом господарської діяльності, а, проте, має свої «потреби» та «інтереси». Це показує сьогоднішня реальність – брак задоволення потреби землі у догляді, дбайливому ставленні, наприклад, є причиною значного погіршення стану цього цінного ресурсу. Це, у свою чергу, викликає серйозні зміни в конкретній локальній екосистемі, а згодом виходить і на планетарний рівень. Тому етичний принцип М.І. Туган-Барановського варто поширити також і на відношення людини до навколишньої природи. Це означає – в першу чергу брати до уваги потреби іншого, а не його статус, визнаючи в такий спосіб цінність цього іншого «самого в собі». Тобто тут – це потреби довкілля: щоб людина, як економічний суб'єкт, діяла в межах природних фізичних законів його (довкілля) функціонування, а не ставилась лише як до ресурсу, який можна використати. Без сумніву, економічна наука повинна враховувати висновки, результати, дані інших наук – тих, які займаються вивченням соціального середовища та природознавством. Вчений зазначав, що ланцюг, який зв'язує людство із зовнішньою приро-

дою, ніколи не розривається, він лише продовжується, і загальний розвиток стає вільнішим в тому розумінні, що він все більше визначається своїми власними, внутрішніми, соціальними, духовними, а не зовнішніми, сторонніми матеріальними силами. Тобто залежність від зовнішньої природи ніколи не закінчується, але із зростанням культури, стає все більш різноманітною, безпосередньою і віддаленою, щораз більше ускладненою впливом соціальних факторів [20, с. 129]. Саме тому людина повинна сприяти природі, не упускати з виду взаємозв'язок суспільства і природи.

Поєднанням природного із соціальним і формулюванням на цій основі теорії господарювання займався С.А. Подолинський – засновник української школи фізичної економії. Започаткована останнім економічна парадигма базується на відкритті джерел економічного буття та суспільного прогресу, яким він називає сонячну енергію. Вчений усвідомлював взаємопроникнення і взаємозалежність цих двох сфер – природного і соціального, намагався науково довести вплив цього взаємопроникнення на господарський розвиток. Оскільки основою життєдіяльності людства є енергія, то наділені інтелектом суб'єкти повинні усвідомлено протидіяти ентропійним процесам, вважає С.А. Подолинський, – кожна людина та людство загалом здатні збільшувати обсяги енергії на поверхні Землі [21, с. 723]. З наведеної тези зрозуміло, що основним завданням господарської діяльності, функцією якої є життєзабезпечення, є протидія ентропійним процесам та збільшення кількості енергії на поверхні Землі (іншими словами – метою господарювання є абсолютне збільшення енергетичного бюджету).

Виняткова роль людської діяльності полягає у розподілі енергії, який може бути позитивним (нагромадження) і негативним (розкрадання енергії, ентропія), тобто, який має визначальний вплив на ефективність та продуктивність господарської діяльності. Для ясності в цьому питанні він дає чітке визначення поняттю праці – «таке споживання механічної і психічної роботи, нагромадженої в організмі, що має результатом збільшення кількості перетворюваної енергії на земній поверхні» [15, с. 229]. Це може бути як безпосереднє нагромадження, так і діяльність задля збереження енергії від марнування. Та, як наголошує С.А. Подолинський, господарська реальність полягає у тому, що людина не створює ні матерію, ні енергію – енергія вся сповна надходить від Сонця. Завдяки ж застосуванню людської праці

десятина землі, до прикладу, може зберегти в матерії рослинності, що її вкриває, у десять чи двадцять разів більше енергії, ніж без застосування праці. За С.А. Подолинським, найкращим видом корисної праці є правильне землеробство [15, с. 236]. Додатковий продукт, який людина отримує від правильного землеробства стає поштовхом і умовою для звільнення духу людини, про яке говорив С.М. Булгаков.

У своїх дослідженнях С.А. Подолинський, попри те, що порівнював людину з термічною машиною, дотримувався широкого погляду на саму людину та її життєдіяльність, враховував не тільки фізичні характеристики, а й те, що формує її «психічну енергію», що допомагає їй зберігати загалом свою енергію шляхом задоволення потреб, виступав за більш гуманне сприйняття індивіда як економічного суб'єкта. Також С.А. Подолинський виступав за врахування всіх важливих факторів у формуванні здатності до праці, а у своєму баченні суспільного устрою центральне місце відводив соціальним питанням і забезпеченню добробуту кожної людини. Він розумів, що чим вищий розвиток людини, тим більше місце в його бюджеті відведено так званім психічним потребам [15, с. 245].

Визнаючи основою ефективною та справедливою господарської діяльності взаємодію людини і природи, з її (взаємодії) мультиплікативним ефектом у плані нагромадження та збереження обсягів енергії, С.А. Подолинський виокремлює такі фактори розвитку як корисна праця та задоволення потреб людини, тобто її добробут. Згаданий мультиплікативний ефект від взаємодії природного і соціального виражає себе, за словами С.А. Подолинського, у становленні людства разом з усім його господарством – нивами, табунами, машинами тощо – як досконалої машини з коефіцієнтом корисної дії більшим від одиниці [15, с. 247–248].

С.А. Подолинський намагався обґрунтувати теорію сонячного (фізичного, енергетичного) походження додаткової вартості і це сприяло започаткуванню нової теорії відтворення із застосуванням вже згаданого поняття про розподіл – у значенні циркулювання енергетичних потоків [21, с. 723]. Додаткова вартість безпосередньо пов'язана із розширеним відтворенням, що є основою для господарського розвитку, і в контексті фізико-економічної теорії вона є наслідком описаного вище мультиплікативного ефекту.

Енергетичне вчення С.А. Подолинського про господарство і його розвиток має значний прогностичний потенціал. С.А. Подолинський зазначає, що тільки суспільство з прагненням до швидкого нагромадження енергії може швидко йти вперед. Застій тут майже рівнозначний розсіюванню енергії – ентропії, тому що суспільне життя без розвитку втрачає всякий сенс [15, с. 280]. Тобто в даному контексті господарський розвиток суспільства, з огляду на всезростаючу в обсягах функцію життєзабезпечення, виступає як самоціль – в контексті загального розвитку суспільства. Адже розвиток, на чому також наголошував В.І. Вернадський, – це закономірний процес, певною мірою об'єктивний для всього живого [4, с. 51]. Проте лише людина має свідомість, а тому може спричинитись як до добра (розвитку життя), так і до зла (знищення життя).

Те, що шкодить життю і розвитку, є протилежним поняттю С.А. Подолинського про працю. Як приклад він наводить ті види діяльності, які сприяють розкраданню енергії та підлягають засудженню: війни, виробництво предметів розкоші та непродуктивне споживання [15, с. 276, с. 280–281], що на сьогоднішній день є надто поширеним у світі. Також сюди належать добування і споживання викопних енергетичних джерел, шкода від розумової праці та мистецтва. В цілому останні два види діяльності – розумова праця та мистецтво – покликані служити збереженню енергії, тобто розвитку, проте коли вони, наприклад, збуджують потреби у розмірі шкідливому для організму чи такому, що перевищує можливість задоволення інших, нагальніших потреб, тоді ця діяльність стає розкраданням енергії [15, с. 265].

Розвиваючи безпосередньо ідеї С.А. Подолинського, В.І. Вернадський – видатний вчений, засновник Української академії наук, академік – сформулював нове бачення світобудови, в тому числі господарського устрою суспільства. В.І. Вернадський сприймав навколишній світ єдиним і неподільним, розглядав людську діяльність у космічному вимірі. Саму людину, В.І. Вернадський уявляв як активного суб'єкта, який впливає на земну кору та її зміни з геологічною силою і формує своєю працею знаряддя для діяльності. Вчений вважав, що практичному освоєнню природи має передувати інтелектуальна діяльність, осмислення людиною навколишнього світу. Так здійснюється свідоме, цілеспрямоване освоєння земної кори, або, іншими словами, економічна діяльність (господарювання) [21, с. 724]. Отже, інтелектуальна діяльність, до якої можна віднести також і

філософське осмислення дійсності, здобуті в процесі навчання знання, є особливо потужним фактором господарської діяльності та розвитку. На нього неявно вказував і С.А. Подолинський, проте саме В.І. Вернадський розвинув з цієї тези повноцінну концепцію ноосфери.

Можемо сказати, що якщо теоретичне вчення передуює практичним законам, якщо реальній дії передуює інтелектуальна діяльність, то економіці повинна передувати екологія. У даній логічній побудові виявляє свій зміст згадана концепція ноосфери. Остання започатковує нову економічну парадигму, відповідно до якої людський розум, думка, наука разом із фактором землі мають передувати праці й капіталу у суспільно-господарському розвитку [21, с. 724]. Так, перш ніж встановлювати позитивні закони проживання та упорядкування дому, потрібно знати з чого цей дім зроблений. Крім того, праця через інтелектуальний фактор набирає рис корисної, а завдяки землі отримує енергію через харчування людини. Якість капіталу, у свою чергу, залежить від характеристик праці та ресурсу земля. Вчений усвідомлював необхідність повернути людину в природне та космічне середовища у світоглядних конструкціях наукових теорій і сприяти разом з тим «вписуванню» економічних систем у природні системи [21, с. 725], тобто поєднати природне та соціальне в теоретичному та практичному вимірах.

В.І. Вернадський застерігав, що людина, як і все живе, не є самодостатнім, незалежним від зовнішньої природи об'єктом. Проте навіть вчені-натуралісти в наш час, протиставляючи людину та живий організм взагалі середовищу їх життя, дуже часто цим нехтують. Так само і сучасна філософія переважно не враховує функціональну залежність людини, як природного об'єкта, і людства, як природного явища, від середовища їхнього проживання та мислення [4, с. 39]. Еволюційний процес біосфери отримує особливе геологічне значення завдяки тому, що він створив нову геологічну силу – наукову думку соціального людства. Людина, за В.І. Вернадським, повинна зрозуміти, що вона не є випадкове, незалежне від навколишнього – біосфери чи ноосфери – вільно діюче природне явище. Вона є неминучим проявом великого природного процесу, що закономірно триває протягом щонайменше двох мільярдів років. Разом з тим, «наукове знання, що проявляється як геологічна сила, що створює ноо-

сферу, не може приводити до результатів, що суперечать тому геологічному процесу, породженню якого вона є» [4, с. 49].

Отже, логіка природного процесу еволюції біосфери органічно вплітається у розуміння С.М. Булгаковим та М.І. Туган-Барановським зорієнтованих на людину морально-етичних принципів. Ці концепції взаємно доповнюють одна одну: С.М. Булгаков вивів поняття господарства на рівень стосунку Бог-людина, М.І. Туган-Барановський – на рівень людина-людина, а С.А. Подолинський та В.І. Вернадський сформулювали концепцію гармонійних відносин людини і природи. Дослідження української економічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. показують, що економічний світогляд українських вчених не обмежувався питаннями суто економічними, а включав трактування загальносуспільних проблем, питань духовно-культурного характеру та суспільного устрою, а також екологічні міркування.

На основі аналізу викладених вище концепцій логічно вибудовується висновок, що суспільство, а, отже, і господарська його підсистема має засвоїти певну ієрархію взаємодії різних частин зовнішнього світу – «живе» має цінність у собі, адже є даром, «неживе» тому має бути підпорядкованим «живому», тобто не шкодити, а «живе», у свою чергу, має керуватись «розумним».

Висновки. Авторські концепції українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. подають як визначальні у функціонуванні гармонійної господарської системи такі духовно-культурні чинники, як свобода, усвідомленість, знання, моральне добро. Людина як економічний суб'єкт і одночасно як суб'єкт моральної дії виступає, приймаючи господарське рішення, в трьох таких сферах: «Бог – людина», «людина – людина» та «людина – природа», зазнаючи впливу природних – фізичного та морального – законів, а також, похідного від перших, позитивного закону. Природний фізичний закон є необхідним для врахування при господарській взаємодії людини з природним навколишнім середовищем. Природний моральний закон виражається у однаковій цінності кожної людської особистості, у забезпеченні гідності її життя. Відповідно до цих законів має відбуватися відтворення суспільного та індивідуального виробництва. Перспективами подальших розвідок є, розвиток визначених С.М. Булгаковим, М.І. Туган-Барановським, С.А. Подолинським, В.І. Вернадським та іншими українськими економістами природних законів господарського

життя (відповідно до термінології Ф. Кене), а також формулювання на їхній основі відповідних позитивних законів для переходу до більш гармонійної господарської системи.

1. Большаков Б.Е. Наука устойчивого развития. Книга I. Введение. М.: РАЕН, 2011. 272 с.
2. Булгаков С.Н. Об экономическом идеале. Размисли. Творча спадщина в контексті XXI століття. К.: Знання, 2006. С. 632–661.
3. Булгаков С.Н. Основные проблемы теории прогресса. Размисли. Творча спадщина в контексті XXI століття. К.: Знання, 2006. С. 606–631.
4. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление [Электронный ресурс]. Научная мысль как планетное явление. М.: Наука, 1991. URL: <http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/thought.pdf>
5. Воробйова Л.В. Українська школа фізичної економії: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01. Держ. вищ. навч. закл. "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана". К., 2006. 16 с.
6. Гринів Л.С. Фізична економія: нові моделі сталого розвитку: моногр. Львів: Ліга-прес, 2016. С. 97–110.
7. Злупко С.М. Наукові новаторства Михайла Туган-Барановського і його «Основи політичної економії». *Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії*. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. С. 7–42.
8. Кенэ Ф. Естественное право. Ф. Кенэ, А.Р.Ж. Тюрго, П.С. Дюпон де Немур. *Физиократы. Избранные экономические произведения*. М.: Эксмо, 2008. С. 327–339.
9. Кондрат О.Б. Теорія господарства у науковій спадщині С.М. Булгакова: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. Держ. вищ. навч. закл. "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана". К., 2013. 18 с.
10. Корнейчук Б.В. Этическая экономия М.И. Туган-Барановского и вызовы глобального развития. *Вопросы экономики*. 2014. № 12. С. 116–128. URL: <http://institutiones.com/personalities/2505-eticheskaya-ekonomika-tugan-baranovskogo-vyzovy-globlnogo-razvitiya.html>
11. Лопата Н.П. Етичні основи кооперативної теорії М.І. Туган-Барановського. *Українська кооперація*. № 3. 2010. URL: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua /2010-3/num/lopata.htm>

12. Орженцький Р.М. Основні закони цінності і їх практичне значення. *Українська економічна думка: Хрестоматія*. К.: Знання, 1998. С. 275–284.
13. Остропольська З.М. Соціокультурні виміри концепції господарства С.М.Булгакова: автореф. дис. ... канд. філ. наук: 09.00.04. ДВНЗ «Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна». Харків, 2005. 23 с.
14. Подолинський С.А. Вибрані твори. К.: КНЕУ, 2000. 328 с.
15. Подолинський С.А. Праця людини і її відношення до розподілу енергії. Вибрані твори. К.: КНЕУ, 2000. С. 203–282.
16. Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології. К.: ТОВ Видавництво «КЛІО», 2015. 680 с.
17. С. Булгаков. Размисли. Творча спадщина в контексті XXI століття. К.: Знання, 2006. 903 с.
18. Супрун Н.А. Жрець строгої науки. *М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець. До 150-річчя від дня народження*. К.: Наук. думка, 2015. С. 5–46.
19. Туган-Барановський М.І. Кооперація, соціально-економічна природа її та мета. *Українська економічна думка: Хрестоматія*. К.: Знання, 1998. С. 259–266.
20. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 628 с.
21. Українська наукова школа фізичної економії. Економічна енциклопедія: у 3-х т. Т. 3. К.: Видавничий центр «Академія», 2002. С. 722–725.

References

1. Bol'shakov, B.E. (2011). Science of sustainable development. Book I. Introduction. Moscow: RAEN [in Russian].
2. Bulgakov, S.N. (2006). About the economic ideal. S. *Bulhakov. Reflections. Creative heritage in the context of the XXI century*, Kyiv: Znannia, p. 632–661 [in Russian].
3. Bulgakov, S.N. (2006). The main problems of the theory of progress. S. *Bulhakov. Reflections. Creative heritage in the context of the XXI century*, Kyiv: Znannia, p. 606–631 [in Russian].
4. Vernadskii, V.I. (1991). Scientific thought as a planetary phenomenon. Moscow: «Nauka». URL: <http://vernadsky.lib.ru/e-texts/archive/thought.pdf> [in Russian].

5. Vorobjova, L.V. (2006). Ukrainian school of physical economy: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk : 08.00.01. "Kyiv. nats. ekon. un-t im. Vadyma Het'mana", Kyiv, 16 p. [in Ukrainian].
6. Hryniv, L.S. (2016). Physical economy: new models of the sustainable development. L'viv: Liha-pres, p. 97–110 [in Ukrainian].
7. Zlupko, S.M. (2003). Mykhajlo Tuhan-Baranovs'kyj's scientific innovations and his «Fundamentals of political economy». *Tuhan-Baranovs'kyj M.I. Fundamentals of political economy*, L'viv: Vydavnychyj tsentr L'vivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka, p. 7–42 [in Ukrainian].
8. Kene, F. (2008). Natural law. *F. Quasney, A.R.J. Turgot, P.S. du Pont de Nemours Physiocrats. Selected economic works*, Moscow: Eksmo, p. 327–339 [in Russian].
9. Kondrat, O.B. (2013). Theory of Economy in the scientific heritage of S.N. Bulgakov : avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk: 08.00.01. Derzh. vysch. navch. zakl. "Kyiv. nats. ekon. un-t im. Vadyma Het'mana", Kyiv, 18 p [in Ukrainian].
10. Korneichuk, B.V. (2014). M.I. Tugan-Baranovsky's ethical economy and the challenges of the global development. *Questions of economy*, 12, p. 116–128. URL: <http://institutiones.com/personalities/2505-eticheskaya-ekonomika-tugan-baranovskogo-vyzovy-globlnogo-razvitiya.html> [in Russian].
11. Lopata, N.P. (2010). Ethical ground of the M.I. Tuhan-Baranovs'kyj's cooperation theory. *Ukrainian cooperation*, 3, URL: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/2010-3/num/lopata.htm> [in Ukrainian].
12. Orzhents'kyj, R.M. (1998). The basic laws of value and their practical meaning. *Ukrainian economic thought: Anthology*, Kyiv: Znannia, p. 275–284 [in Ukrainian].
13. Ostropol's'ka, Z.M. (2005). Social and cultural dimensions in S.Bulgakov's conception of economy: avtoref. dys. ... kand. fil. nauk: 09.00.04. DVNZ «Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet im. V.N. Karazina», Kharkiv, 23 p. [in Ukrainian].
14. Podolyns'kyj, S.A. (2000). Selected works. Kyiv: KNEU, 328 p. [in Ukrainian].
15. Podolyns'kyj, S.A. (2000). Human labour and attitude to the energy distribution. *S.A. Podolyns'kyj Selected works*, Kyiv: KNEU, p. 203–282 [in Ukrainian].
16. Rudenko, M. (2015). Energy of progress. Selected works on economy, philosophy and cosmology. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIO»», 680 p. [in Ukrainian].

17. S. Bulhakov. (2006). Reflections. Creative heritage in the context of the XXI century. Kyiv: Znannia, 903 p. [in Ukrainian].
18. Suprun, N.A. (2015). A Priest of Rigorous Science. *M.I. Tuhan-Baranovs'kyj: scientist, citizen, state creator. To the 150th anniversary of birth*, Kyiv : Naukova dumka, p. 5–46 [in Ukrainian].
19. Tuhan-Baranovs'kyj, M.I. (1998). Cooperation, its socio-economic nature and purpose. *Ukrainian economic thought: Anthology*, Kyiv: Znannia, p. 259–266 [in Ukrainian].
20. Tuhan-Baranovs'kyj, M.I. (2003). Fundamentals of political economy. L'viv: Vydavnychyj tsentr L'vivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka, 628 p. [in Ukrainian].
21. The Ukrainian scientific school of physical economy. (2002). *Economical encyclopedia: In three volumes. V. 3*, Kyiv: Vydavnychyj tsentr «Akademiia», p. 722–725 [in Ukrainian].

Одержано 10.10.2017 р.